

UN MANUSCRIS SLAVONESC AL LUI RADU DIN MĂNICEȘTI

MARIA RĂDULESCU

Printre prețioasele piese ale colecției Bibliotecii Naționale «Chiril și Metodie» din Sofia, se află și un manuscris legat de numele lui Radu din Mănicești, autorul copiei *Tetraevangelului* diaconului Coresi, făcute la 1574. Este vorba de manuscrisul 873, un *Evangeliiar* slavonesc, de redacție bulgară, copiat în 1572. El a făcut parte din colecția de manuscrise slavone a cunoscutului activist al Renașterii bulgare, Naiden Gherov.¹

Ms. 873 are 257 de foi, de dimensiunile 30×21 cm. Îi lipsesc primele 77 de foi (așa cum se poate deduce din numerotarea caietelor), cât și unele foi din interior.

Hirtia provine probabil din stocuri diferite, unele foi fiind mai aspre, altele mai netede. Are ca filigran ancora în cerc (două tipuri), din a doua jumătate a secolului al XVI-lea.

Din legătura în scoarțe de lemn îmbrăcate în piele frumos ornamentată a rămas numai ultima scoarță.

Pe foaie sînt cite 20–21 de rînduri, cu un scris de 5 cm., în cerneală rădăcinie, bine păstrată. Titlurile sînt în roșu și verde deschis.

Manuscrisul este împodobit cu frumoase ornamente și inițiale care amintesc insistent pe cele din tipăriturile lui Macarie și Coresi. De altfel, tipul acesta de ornament care se detașează net într-un album de ornamente (în curs de elaborare) de manuscrise slavone din colecția bibliotecii, ne-a trezit interesul pentru acest manuscris. Realizate în negru, galben, verde și roșu, ornamentele și inițialele conferă manuscrisului o reală valoare artistică.

Ornamentele sînt de patru feluri:

Un frontispiciu mic, simplu, asemenea celui reprodus în Bibliografia românească veche, I, p. 15, colorat în roșu, verde, galben, negru se găsește la Predoslovie evangheliei lui Luca (p. 74^r) și la Predoslovie evangheliei lui Ioan (p. 165^r).²

Un frontispiciu, de asemenea mic, din cercuri împletite, colorat în galben, verde, roșu, împodobește pagina cu sumarul evangheliei lui Ioan (p. 164^v).³

Un frontispiciu mare,⁴ similar cu cel reprodus în BRV, I, p. 10, apare colorat în galben, verde, negru, roșu, la începutul evangheliilor lui Luca (p. 75^r) și, necolorat, la pagina unde se indică numărul evangheliilor de peste an (p. 235^r).

Un frontispiciu mare, realizat din două cercuri împletite, colorat în galben, împodobește partea de sus a paginii a 15-a.⁵

Inițialele sînt și ele de mai multe tipuri. Unele,⁶ puține la număr, sînt identice cu cea din *Evangeliiarul* lui Macarie, reprodusă în BRV, I, p. 10. Altele, și mai puține, sînt identice cu tipul de inițială folosit frecvent în *Evangeliiarul* lui Macarie BRV, I, p. 20, nr. 32–37). În două din inițialele de acest tip (p. 165^r, 253^r), Radu și-a însemnat și numele.⁷ Inițiala predominantă este de tip floral, simplă, uneori rudimentar executată,⁸ similară cu cea din *Evangeliiarul* lui Macarie (BRV, I, p. 20, nr. 40).

Cuprinsul manuscrisului îl constituie cele patru evanghelii (cea de la Matei fiind de la zăciala 105). Urmează apoi:

Сказаніе прѣдмислени въсего лѣта число ѿгласкоу (Spunere cuprinzînd numărul evangheliilor pe tot anul; p. 235^v–236^v).

Сказаніе еки на въсехъ днь дѣлхъи гл҃ти са ѿгласъ недѣлкъ въсего лѣта (Arătare ca evangheliilor care trebuie spuse în fiecare zi; evanghelii în duminicile de peste tot anul; p. 236^v–242^r).

¹ Manio Stoianov, *Ръкописната сбирка на Найдѣн Герѣв*, în „Известия на Института за литература“ BAN, kn. XVI, 1965, p. 141.

² Fig. 1

³ Fig. 2

⁴ Fig. 3

⁵ Fig. 4

⁶ Fig. 5

⁷ Fig. 7

⁸ Fig. 6

Въборникъ вѣ-мъ мѣсм (Adunare a 12 luni; p. 242^r — 251^v)¹,

Сказаніе како подобаетъ обрѣтати по вѣседниѣмъ цѣлаѣ (Arătare cum se cuvine să se afle evanghelia zilnică; p. 251^v — 252^r),

Прокимени въскрени на оутрѣнкѣхъ (Prochimenene învierii la utrenie; p. 252^r),

Tablou de glasurile și evangheliile la utrenie (p. 252^v — 253),

Însemnări (p. 253^r — 257^v).

În privința ornamentării, ms. 873 prezintă numeroase asemănări, dar și unele deosebiri, față de *Evangheliarul* slavon din 1512 al lui Macarie. Același lucru se poate spune și în legătură cu organizarea cuprinsului acestor două texte. Identic în marea majoritate, el prezintă unele diferențe în ultima parte. În timp ce în ms. 873, după «Arătare cum se cuvine să se afle evanghelia zilnică», urmează «Prochimenene învierii la utrenie», apoi Tablou de glasurile și evangheliile la utrenie, în *Evangheliarul* lui Macarie, urmează (numai) «Arătare a glasurilor evangheliilor pe dumineci și a apostolului evangheliei» Оуказъ гласовомъ цѣлаѣмъ въскренимъ и апостолу (p. 257^v).

Și în privința particularităților de limbă, ms. 873 prezintă unele diferențe față de *Evangheliarul* lui Macarie. Unele dintre ele ca:

Ms. 873

Ev. 1512

ИСКАШЕ ПОДОБНА КРѢМНЕНА

ИСКАШЕ ПОДОБНА КРѢМЕНЕ

АЗЪ НИКОЛИ ЖЕ СЪБЛАЖНѢТЪ СѦ

АЗЪ НИКОЛИ ЖЕ СЪБЛАЖНѢ СѦ

ОЧН МОИ

ОЧЕ МОИ

И ШЕДЪ ОУДАВН СѦ

И ШЕДЪ ОУДЕНН СѦ

Matei, zač. 108

Matei, zač. 108

ar putea fi privite ca greșeli datorite copistului Radu, pe care însemnările sale, așa cum remarcă și B. P. Hasdeu², ni-l arată un foarte slab cunoscător al slavonei.

Tot pe seama lui Radu ar putea fi pusă și notarea sporadică, în ms. 873, a lui α prin 6:

СЪВРАШЕ СѦ ДРХІЕРЕНЕ

СЪВРАШѢ СѦ ДРХІЕРЕНЕ

РЕЧЕТ СЕ И ЕЖЕ

РЕЧЕТ СѦ И ЕЖЕ

id.

id.

Altele însă, cum sînt:

ВЪ ОСТАВЛЕНІЕ ГРѢХѢМ

ВЪ ОСТАВЛЕНІЕ ГРѢХѢМЪ

ВЪ ЛУКЪ ВЪ ГЛАВѢ РѢ

ВЪ ЛУЦѢ ВЪ ГЛАВѢ РѢ

СРѢДѢТЕЛЕТОУТЕ

СРѢДѢТЕЛЕТОУТЪ

id.

id.

cu greu ar putea fi explicate ca datorite neatenției sau ignoranței lui Radu în materie de slavonă. Ele presupun folosirea unui alt original decît *Evangheliarul* lui Macarie. De altfel, și faptele din categoriile anterioare e posibil să fi fost preluate de Radu din originalul folosit, pentru că ele pot aparține tot atît de bine oricărui alt copist mai puțin pregătit.

Întrucît nici la Sofia, nici la noi nu am avut un exemplar al *Evangheliarului* slavonesc din 1562 al diaconului Coresi³, nu am putut urmări raportul dintre acest text și ms. 873.

¹ În *Meseșoslov* sînt indicații sfinților slavi Sava (p. 264 și Simeon (p. 247), ca și în evangheliarele lui Macarie și Coresi, edițiile în slavonă și română.

² Manuscriptul românesc din 1574 aflat în London în *British Museum*, în «Columna lui Traian», 1882, p. 57.

³ Nici la Biblioteca Academiei RSR și nici la biserica Sf. Nicolae din Brașov nu există exemplarele menționate în BRV, p. 46 și 48.

În afară de ornamentare, ms. 873 mai atrage atenția prin numeroasele și interesantele sale însemnări. Cea mai amplă și importantă pentru noi se află la p. 253^r — 254^r, scrisă de Radu din Mănicești:

ИЗКОЛЕНІЕМ ОЦА И КЪПЛЪЩЕНІЕМ СНА И
 СЪШЕСТКІЕМ СТОГО ДХА ПОНЕЖЕ ИЖЕ КЪ
 ТРОНИЦИ ПОКАЛНЕМЪИИ БГЪ БЛГОИЗКОЛИ
 ЦРКОВЪ СКОЖ ИСПЛЪНИТИ СТЫИИ КНИГАМИ
 КЪ СЛАВОСЛОВІЕ И ПОЛЪЖ ПРОЧИТАЖИИМ
 СЕГО РАДИ И АЗЪ КЪ ХА БА БЛАГОВКРІИИ
 И БГОХРАНИИИИ И САМОДРЪЖАВНІ ГОСПОДАР
 ІУ ПЛЕЗАНДРО ВОЕВОД И ГДНЪ КЪСЕН ЗЕМЛЕ
 ОУТРОКЛАХІИНСКОИ И ПОДСНАКІЮ СНЪ ПРЪ-
 ДОБРАГО И ВЕЛИКАГО ГОСПОДИНА ІУ ПЛЕ-
 ЗАНДРОС ВОЕВОД КЪЗРЕКНОВАХ ПОСПЪШЕНІЕМ
 СТОГО ДХА И АЗЪ СМЪКРЕНІЕ ОКААННАГО И
 ГРЪКШИНАГО РАДУЛА ГРАМАТИК СНЪ ДРАГИЧ
 МЪ МЪНЕЩИИ МЪ СЪСЪДТЕСКО ТЕЛООРМАН БЛИЗЪ
 М РОШ ПАЗАР. ИСПИСАХ СЮ СТЫЮ БЖЕТК-
 НОЮ КНИГЪ ТЕТРГСЕХГЛА ПРЪКЪКЕ НАС НАСЧИ
 ЗА ВЪКРА ХРЪТІАНСКА И ПАКЫ БРАТІЕ МАИ
 СМ КАМ И КОЛЪКНИМ КАСАЮ СМ АЩЕ БЪДЕТЬ
 ЧТО ПОГРЪКШЕННО И КИ ПОПОКЕ ДХОВНИЦИ
 И КИ ДІАЦИ И КИ ГРАМАТИКИ ЧЪТЪЖИЕ
 НАИ ПИШЪЖИЕ ЛЮБЕКЕ РАДИ ХЪЕ РАДИ
 ИСПРЪКЕЛКЕТЕ НА ЕЖЕ СЪРЪДНО ПОТЪЩАК-
 ШИХ СМ НА СІЕ ДЪЛО БАСКІТЕ А НЕ КЛЪ-
 НЪКТЕ. ПОНЕЖЕ НЕ ПИСАХ ДХЪ СТЫИ ИИ
 АГГЛА НЪ РЪКА ГРЪКШИНА И СЕТА БРЕННА И
 ДХЪ СНИАИИ И ОКААННИИ И ГРЪКШНИИ АЗЪ
 РАДУЛА ГРАМАТИК МНОГОГРЪКШНИИ И ПАЧЕ
 ВЛАС КЪ ГЛАВН МОЕН ПОНЕЖ БРАТИИ МНОГО
 МА БИЛО ЖАА МЪ ВЛАШКОЕ ЗЕМЛЕ А ПОМНОГО
 М РАДСА ВОЕВОДА СНЪ ПРЪДОБРАГО И

Cu voia tatălui și întruparea fiului și coborîrea
 duhului sfînt. Pentru că Dumnezeu cel întru
 treime închinat a binevoit să umple biserica
 sa cu cărți sfînte, spre laudă și spre folosul
 celor care citesc, drept aceea și eu întru Hristos
 Domnul, binecredinciosul și de Dumnezeu
 păzitul și domn de sine stătător, Io Alexandru
 Voevod și stăpînitor a toată Țara Românească
 și al părților de peste Dunăre, fiul prea bunului
 și marelui Domn, Io Alexandru Voevod, am
 rîvnit cu ajutorul sfîntului duh, și eu, cu
 smerenia amăritului și păcătoșului Radul
 Grămăticul, fiul lui Drăghici din Mănicești,
 din vechinătatea Teleormanului, aproape de
 tîrgul Roș, am scris această sfîntă dumne-
 zească carte, Tetraevanghel, mai întîi pentru
 a ne învăța despre legea creștinească. Și iar
 mă rog vouă, fraților, și mă plec în genunchi,
 dacă va fi ceva greșit, și voi, preoți, duhovnici,
 și voi, diaconi, și voi, grămatici, care citiți
 sau scrieți, pentru dragostea lui Hristos să
 îndreptați, pentru că eu usîrdie m-am străduit
 la această faptă. Binecuvîntați, nu blestemați,
 pentru că nu a scris duhul sfînt, nici înger,
 ci mîna păcătoasă și gură pieritoare și suflet
 umilit și amărit și păcătoș, eu Radul Grămă-
 ticul, prea păcătoșul mai mult decît părul
 din capul meu, pentru că, fraților, tare mi-era
 dor de Țara Românească și mai ales de Radul
 Voevod, fiul prea bunului și prea cinstitului

БЛГОУЧИВАГО И ВЕЛИКАГО ІѠ МѢРЧКЪ КОЕ-
 ВОДѢ ГИДНѢ СГРОКАХІНСКОЕ ЗЕМЛЕ. И
 ПАКЫ БРАТІЕ ПОВѢЖДА КАМ ВЕЛІЕ ЧЮДО
 ТОГДА КОГН НАЧИНѢ СГГО ІѠАННА ГЛАКА
 ВѢ НАЧАЛО БѢ СЛОВО И СЛОВО БѢ КЪ БС.
 ИСПИСАХ БРАТІЕ ВЕЛИКА ЛОЗА СЪВРЪШНѢ И
 ИЗЛЕЗОХ ВѢНЪ А ЕДНА МОХА СМРЪДНА БѢ
 ВЕЛІЕ СЪЛО ДОДЕ И СПАДНѢХЪ НА ТЕТРАГѢ
 И ИСПНѢ МИ МАСТНАСЪ ТЕТРАГѢ И
 СПАЮКАХ МИ ЛОЗАТА. АЗЪ ГРѢШНИКА РАБА
 БЖІЮ РАДѢ ВИДѢХЪ ЕН И РАЗГНѢКАХЪ СѦ
 НА НЕѦ ВЕЛІЕ СЪЛО. СХВАТИ ЕН ПОМИШАКАХЪ
 КАКО ЗЛО СЪМРТЬ ДА ПОГРЕБЕ ЕН ИЗВЕДОМ
 ЕДНО ОКО И СЪКЪСНО МѢ ЕДНО КРИЛО А ТЫЕ
 РЕЧЪ О ГОРЕ МИѢ БРАТИ МОЕ ЗАЩО ТИ
 МЕНЕ ТАКО ЗЛО СЪМРТЬ ПОГРЕБИШИ. И ПАКЫ
 МЛЮ КАК БРАТІЕ ПРОСТѢТЕ КІЕ МЕНЕ А БГ
 ДА ПРОСТИ КАК ВЪ ЦРЪТКО НБСНОЕ. АМИНѢ.
 АМИНѢ. АМИНѢ.

La o distanță nu prea mare, după un spațiu în care o altă mină a scris:

И ПАКЫ МОЛЮ КАК ВЪ ЦРЪТКО НБСНОЕ АМИНѢ. АМИНѢ. АМИНѢ.

se continuă însemnarea lui Radu:

И ПОШЕС СІН СТЫ И БЖТЪВНЫ КНИГЪ ГЛАМЫН
 ТЕТРАБЕГЛА МѢЦА АПРИЛ КЕ ДНѢ А СЪВРЪ-
 ШИШЕ МѢЦА ІЮЛІИ ГІ ДНѢ. ИСПИСАХ
 БІТІЕ КЪ АКТО ЗИ И ВЪ ТѢ ВРѢМЕ БЖШЕ
 ЦРЪ СЕЛАНѢ А НА ВЛАШКОЕ ЗЕМЛЕ АЛЕХАНДРО
 КОЕВОДѢ.

Io Mircea Voevod, Domn al Țării Românești.

Și iarăși, fraților, vă povestesc o mare minune.

Atunci cînd am început capitolul sfîntului

Ioan « La început a fost cuvîntul și cuvîntul

era la Dumnezeu », am zugrăvit, fraților,

un mare ornament. L-am terminat și am

ieșit afară. Iar o muscă scirboasă, foarte

mare, a venit și s-a așezat pe caiet și mi-a

sorbit cerneala de pe caiet și mi-a murdărit

ornamentul. Eu, păcătosul, robul lui Dum-

nezeu, Radu, am văzut-o și m-am supărat

foarte tare pe ea. Am prins-o și m-am gîndit

cu ce moarte strașnică să o pierd. I-am scos

un ochi și i-am rupt o aripă. Iar ea îmi zise:

« Vai, mie, frate, de ce mă pierzi cu asemena

rea moarte! » Și iar mă rog vouă, fraților,

să mă iertați, iar Dumnezeu să vă ierte pe

voi în împărăția cerului. Amin. Amin. Amin.

Și s-a început această sfîntă și dumnezească

carte numită Tetraevanghel în luna aprilie,

25 zile și s-a terminat în luna iulie, 13 zile.

Am scris de la facerea lumii în anul 7080

[1572]. În această vreme era împărat Selim,

iar în Țara Românească, Alexandru Voevod.

Serisă cu litere cursive, cu o inițială foarte frumos executată, prevăzută și ea cu numele lui Radu, această însemnare este precedată de cîteva rînduri caligrafiate în maniera textului

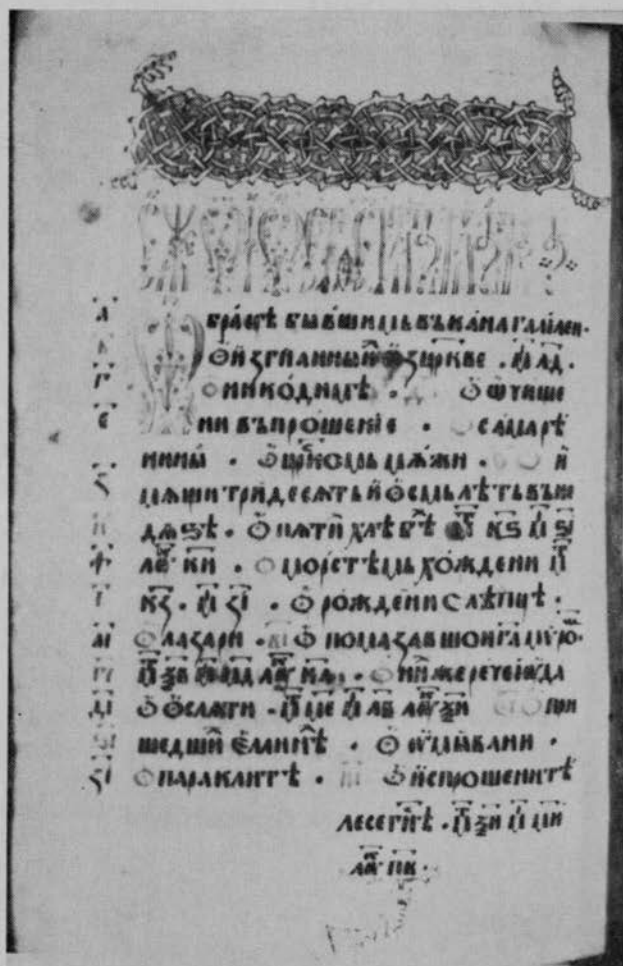


Fig. 2. Frontispiciu la sumarul Evangheliei lui Ioan
(fila 164v)

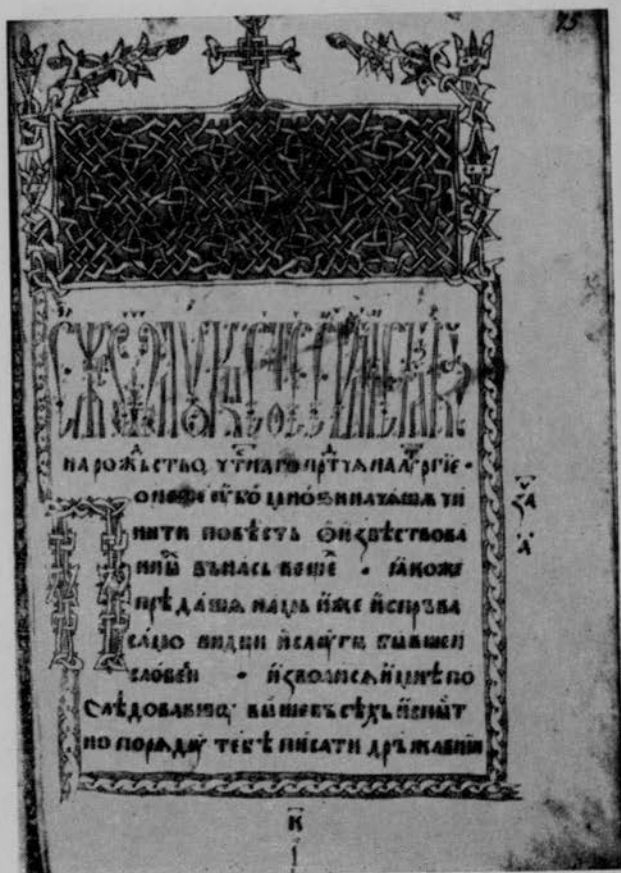


Fig. 3. Frontispiciu la Evanghelia lui Luca (fila 75r)

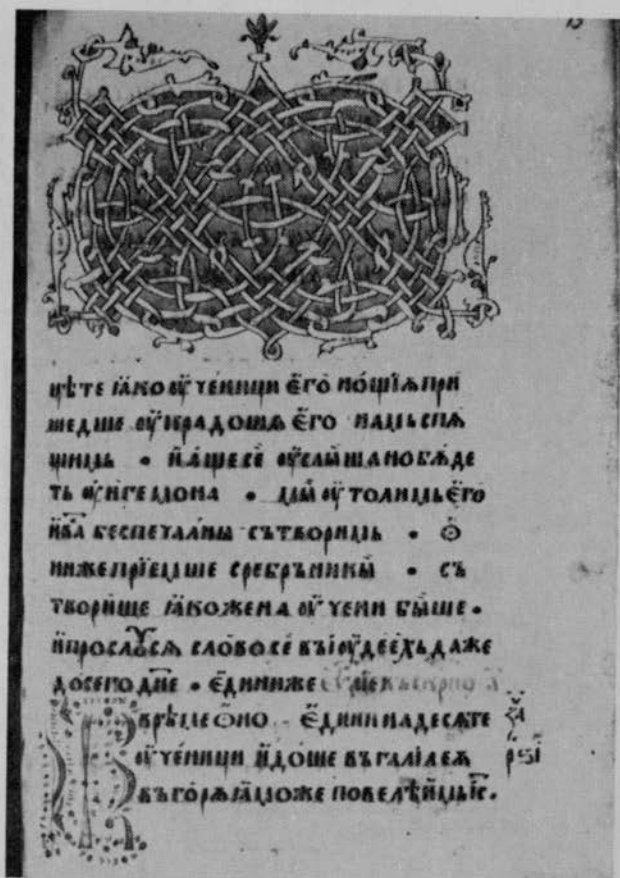


Fig. 4. Frontispiciu în text. (fila 15r).

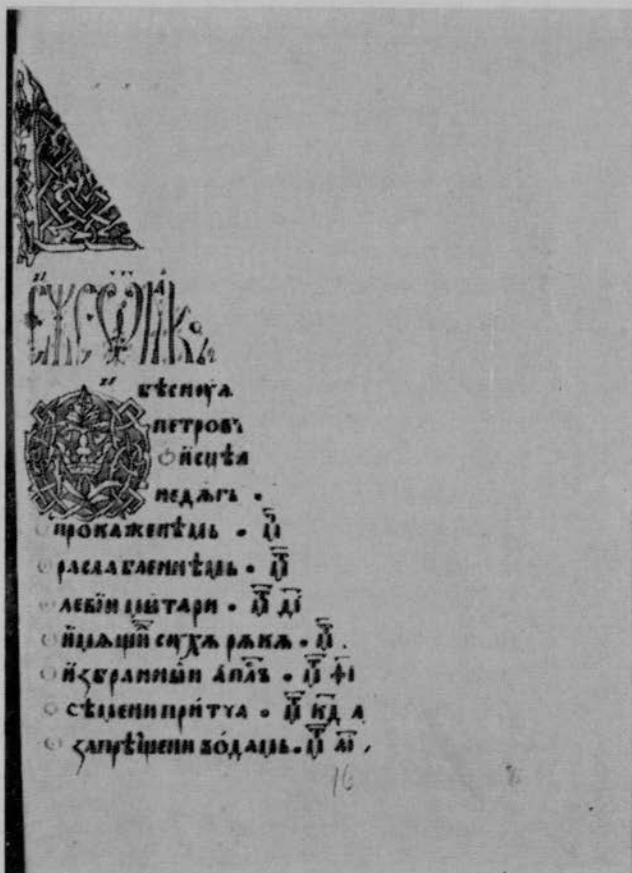


Fig. 5. Inițială la sumarul Evangheliei lui Marcu. (fila 16^r).

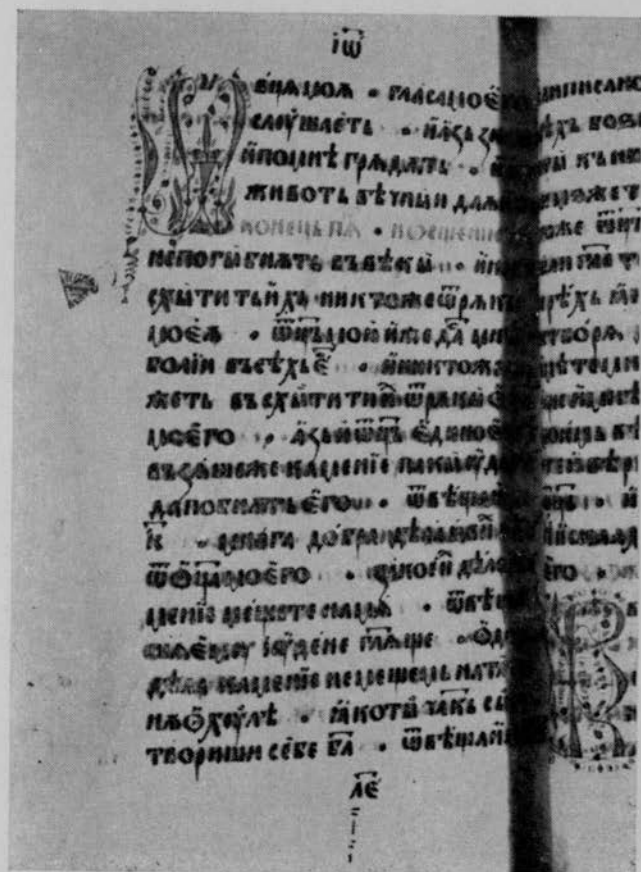


Fig. 6. Tip de inițială

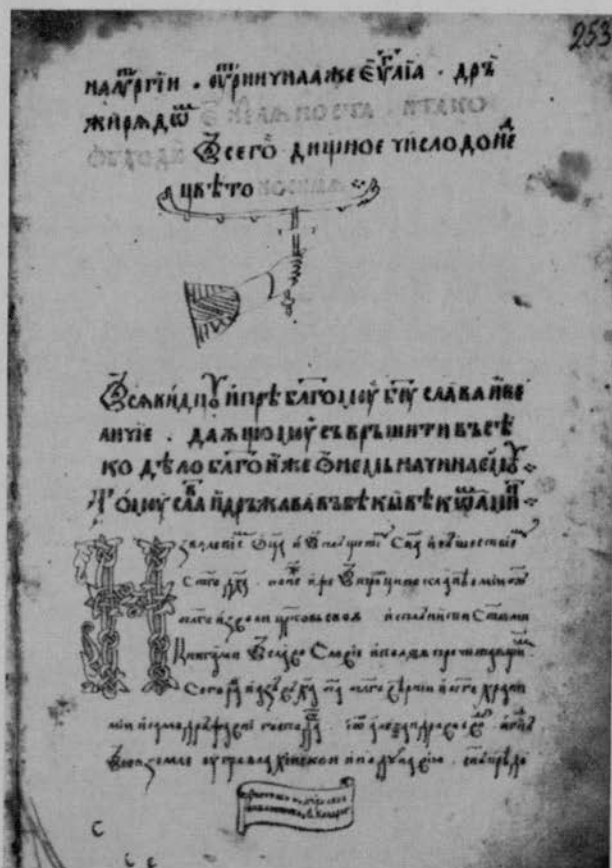


Fig. 7. Însemnarea lui Radu Grămăticul. (fila 253r).

manuscrisului¹. Aceste rinduri reproduc începutul Epilogului din *Evangheliarul* slavonesc al lui Macarie²:

БѢСМЕРЦУСЪ И ПРѢБЛГОМОУ БОУ СЛАВА И
ВЕЛИЧІЕ ДАЖДОМОУ СВѢРШИТИ КЪСѢКО
ДѢЛО БОГО ИЖЕ О НЕМА НАЧИНАЕМС. ТОМОУ
СЛАВА И ДРЪЖАКА КЪ КѢКЫ КѢКВМ АМИНЪ.

A-tot-văzătorului și prea bunului Dumnezeu
slavă și mărire, celui ce dă a se săvîrși orice
faptă bună întru dînsul începută, acelaia
slavă și domnie în vecii vecilor. Amin.

Pe p. 70, în spațiul rămas liber, după terminarea evangheliei lui Marcu, Radul Grămăticul a mai făcut o însemnare:

ТОГДА КОГНИ ПИСАХ РАДОУА ГРАМАТИК СІЮ
ТЕТРАЕВАНГЕЛ МНОГО МО БИЛА ЖАА ^{III} В КЛАШ-
КОЕ ЗЕМЛЕ.

Atunci cînd am scris (eu) Radul Grămăticul
acest Tetraevanghel, tare i-a (sic!) fost dor
de Țara Românească.

În partea de jos a aceleleași foi, el a mai notat cu un scris azi abia lizibil:

МОЕМС ПРѢКЪЗАНЕНОМ ІУ РАДСА КОЕ-
КОДА ГДНЪ НАШЕМС СНЪ ПРѢДОБРАГО ІУ
МИРЧА КОЕКОДЫ.

Mult prea iubitului meu, Io Radul Voevod,
Domnul nostru, fiul prea bunului Io Mircea
Voevod.

Între aceste două însemnări se află un desen foarte stîngaci, reprezentînd o mină cu un condei, alături de care, cu cerneala și caligrafia primei note, este scris: дрѣжау перс («țineam condeiul»).

Pe p. 254^v, în semiunical, se află o altă însemnare, continuată cu un fel de pomelnic³:

ИЗКОЛЕНІЕМ ОЦА И КЪПАЩЕНІЕМ СНА И
СЪШЕСТВІЕМ СТО ДХА И ПОМОЩІЮ ПРѢ-
ЧСТІЮ ВЛАДЦЕ ИШЕ БЦЕ И КЪСЕХ СТЫХ.
СЕГО РАДІ ПРѢДНХ АЗЪ ПОПЪ ПЪРВАН.
КТИТВОР ПИСАХ СІЮ СТЫЮ ЕЖЕСТВНОЮ КНИ-
ГОУ ГЛАМІН ТЕТРОУЕУТАЬ.
БѢ ДА ПРОСТИТЬ КѢЧНА ЕМОУ ПАМЕТЬ. ~
ПОМѢНИ ГИ ВЪРБАН КЪ ЦРСТВО НЕСНОЕ: ~
ПОМѢНИ ГИ ВОИНА ПОМѢНИ ГИ РАДЪ: ~
ПОМѢНИ ГИ КОУАЮ [scris deasupra] И ТОРО.
ПОМѢНИ ГИ ЛѢПОУ. ~
БѢ ДА ПРОСТИТЬ ТѢХ ДШЕ КЪ ЦРСТВО
НЕСНОЕ: ~
КѢЧНА ЕМОУ ПАМЕТ. АМИНЪ. АМИНЪ. АМИНЪ.

Cu voia tatălui și întruparea fiului și coborîrea
sfîntului duh și cu ajutorul preacuratei noastre
stăpîne născătoare de Dumnezeu și al tuturor
sfinților. Drept aceea am trudit (m-am stră-
duit) eu popa Pirvan, ctitor, am scris această
sfîntă dumnezească carte numită Tetrae-
vanghel. Dumnezeu să ierte. Veșnica lui
amintire. Pomenește, Doamne, pe Vărbani în
împărăția cerului. Pomenește, Doamne, pe
Voia, pomenește, Doamne, pe Radu. Pome-
nește, Doamne, pe Culiu și pe Toro. Pome-
nește, Doamne, pe Leapu. Dumnezeu să ierte
sufletele lor în împărăția cerului. Veșnica
lui amintire. Amin. Amin. Amin.

¹ Vezi fig. 7

² Vezi și BRV I p. 17-18

³ Vezi fig. 8

ПРОКЛЕТЪ ДА НЕС ТОИ ЧАКЪ КОЕ ЦЕ ПОКАЛТИ
 СЮ КНИГЪ В ПОПИНЕН ДЖЦА: АНАТЕМА. АНА-
 ТЕМА АНАТЕМА ДА БОУДЕТЬ: ~

Blestemat să fie acel om care va îndepărta
 această carte de la copiii popei. Anatema,
 anatema, anatema să fie!

Plecându-se, desigur, de la faptul că, atît în însemnarea lui Radu din Mănăcești, cît și în cea de pe p. 254^v, a popei Pirvan, se spune «am scris această sfințită dumnezească carte numită Tetraevanghel», în *Catalogul manuscriselor slave din Biblioteca Națională din Sofia*, vol. III, s-a considerat că manuscrisul a fost copiat de popa Pirvan și desenat (ornamentat) de Radu Grămăticul¹. Istoria cu musca, din care reiese în mod cert contribuția lui de desenator, cît și folosirea, în legătură cu activitatea sa, a verbului *исписах* «am scris», dar și «am desenat», au condus cu ușurință spre această concluzie.

Compararea scrisului din ms. slavon 873 cu cel din *Tetraevanghelul* românesc (în fotocopie la Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România), deși stilul celor două caligrafii diferă puțin, fiind mai solemn în primul², indică pentru ambele manuscrise aceeași mină³. Printre altele, am putea menționa prezența în ambele manuscrise a unei forme speciale pentru litera *š*, foarte rar folosită în perioada respectivă, dar caracteristică scrisului lui Radu din Mănăcești. Așadar, într-adevăr, după cum afirmă în însemnarea sa, Radu Grămăticul din Mănăcești a scris acest Tetraevanghel slavonesc, manuscrisul 873.

Ms. 873 reprezintă astfel una din numeroasele cărți pe care Radu Grămăticul, așa cum relatează în Epilogul *Tetraevanghelului* românesc din 1574, le-a scos la lumină, în timpul șederii sale în Bulgaria, unde fugă din pricina lui Mircea Ciobanul și a fiilor lui:

«...iată eu am muncit, păcătosul și ticălosul, Radul Grămăticul, fiul lui Drăghici din Mănăcești, de lingă orașul Ruși, pe riul Vede. De acolo fugii de-ntîi în țara Macedoniei la orașul Nicopole, apoi venii într-un sat numit Novaiceni, pe riul Osma; și aci am scris multe sfințe dumnezești cărți zise tetraevanghelie și sfințe psaltiri și penticostare și octoihuri și metafraste și canoane și comentarii și sfinții apostoli, scriind multe mari și mici, pînă ce am străbătut în adîncul sfinței Scripturi...»⁴

Însemnarea popei Pirvan nu este datată. Epitetul *ctitor*, cît și formula cu care se încheie, caracterizează această însemnare ca fiind a unei persoane care a contribuit cu ceva pentru pomenirea ei și a familiei. Contribuția popei Pirvan, în cazul de față, a constatat în faptul că a scris, adică a pus să se scrie acest Tetraevanghel. Folosirea termenului *a scrie* cu sens factitiv o mai găsim și în alte însemnări, ca de exemplu în cea din ms. sl. 266 din Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România, *Minei* pe luna mai, copiat în 1534—1536 de diaconul Gavril: «A scris această carte și a cumpărat-o jupan Vlaicul, mare logofăt...» (apud P. P. Panaitescu, *Manuscrise slave din Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România*, vol. I, p. 163).

Ținînd seama de aceste fapte, putem considera însemnarea de pe p. 254^v, a popei Pirvan ctitorială, ca fiind a persoanei din inițiativa și cu cheltuiala căreia Radu Grămăticul a scris acest evangheliar.

Seris în 1572 de Radu din Mănăcești, în Bulgaria și nu în «România», cum consideră M. Stoianov⁵, ms. 873 ajunge probabil curînd în Țara Românească, de unde în 1605 trece din nou în Bulgaria, prin cumpărarea lui de eromonahul Vasile din Tirnovo de la popa Cristea din Țara Românească, așa cum reiese din însemnarea de pe p. 256^v:

Писах азъ ѿ еромонахъ васнана ко кѣни сѣа тетроегъле ѿ попъ крстѣ ѿ влашка
 земята за хѣ н сѣре кѣ актъ хрѣ н гѣ [1605] при ѿсвѣщенѣго мѣтрополита
 кѣрѣ ерѣме трѣноскаго.

¹ Manio Stoianov, Hristo Kodov, *Опис на славянските рокопи в Софийската народна библиотека*, vol. III, Sofia, 1964.

² Este interesant de menționat că *Tetraevanghelul* românesc din 1574, deși este o comandă domnească, se prezintă mai puțin îngrijit și în privința ornamentării. Probabil că faptul se datorește și timpului prea scurt acordat — 3 iunie — 14 iulie. *Tetraevanghelul* românesc este în deosebi defavorizat de inițialele folosite, toate de tipul floral, într-o execuție mult inferioară celeia de același tip din ms. 873.

³ Mulțumim cu acest prilej tov. Aramă Delia, de la Secția de manuscrise a Bibliotecii Academiei Republicii Socialiste România, care ne-a ajutat în această privință.

⁴ După B. P. Hasdeu, *lucr. cit.*, p. 54.

⁵ *Lucr. cit.* p. 142.

De la eromonahul Vasilie, cu prilejul fugii acestuia, este cumpărat de ctitorul Peno, așa cum se menționează într-o altă însemnare nedată, tot de pe p. 265^v:

ИГН БѢЖА ЕРОМОНАХЪ КЪСНАНА НА ЗАГРУЕ АЗЪ ТИТОРЪ ПЕНО КОПИХЪ СНЕ ТЕТРОЕГЛІЕ^ш ВЪ
КАСНАНА ЗА АС АСПРИ. БЪ ДА ПРОСТИ ПЕНА КЪ КЪКН КЪКОМЪ.

În 1634, *Tetraevangelul* scris de Radu Grămăticul este legat în Enina, de Vârban, care consemnează acest eveniment pe p. 254^v, sub însemnarea popei Pîrvan¹:

ВЪ БЫТІА КЪ ЛѢТЪ ЗРМЪ [1634] ПОКЕЗАХЪ АЗЪ КРЪКАНЪ ГРАМАТНИКЪ ВЪ СЕЛО ЯНИНА
НА КАЗАНЛЪШКИ КАДАЛЪКЪ СЪЕ ЕГЛІЕ СЪМЪСЪ ВЪЩЪ И ЧЮДОТВОРИЩЪ НИКОЛЪ ЗА РЪ АСПРИ,
А МОЕ ВЪТЪЧЪСТКО ВЪ ГРАДЪ ТРЪНОВА.

Din însemnarea de pe p. 256^v reiese că de această acțiune s-au îngrijit Stoian Peov; Boico Stoianov, mama lor, Petca, și Stoian Boiçov, căruia i se recomandă același lucru și pentru viitor:

ДА СЕ ЗНАЕ КАКО ПОКЕЗА СЪА КНИГА СТОІАНЪ ПЕВЪКЪ И БОИЧО СОТІАНОВЪ И МАТИ ЕГО
ПЕТКА И ПАКИ СТОІАНЪ БОИЧОВЪ КОГДА СЕ СЪЕ ЕГЛІЕ ПОРШИИТЬ ДА Е ПОКЕЖЕ СТОІАНЪ
БОИЧОВЪ И БГЪ ДА ХИ ПРОСТИТЬ АМИНЪ, ВЪ ЦРСТВО НЕБЕСНОЕ КЪ КЪКЫ АМИНЪ КЪ
КЪКЫ АМИНЪ КЪ ЛѢТЪ ЗРМЪ [1634].

În 1665, *Tetraevangelul* 873 aparținea minăstirii Sf. Nicolae din Tîrnovo, așa cum arată însemnarea de pe p. 73^v:

ТОЗИ ЕВКАГГЕЛІА НМА НА МОНАШИРЪ СЪЕТА НІКОЛАЕ И КОІ І ЦЕ НА СКАДИ ВЪ ТОЗИ МОНА-
ШИРЪ АФОРЕСАМ И ДЪСАТА И КЛАВАТА МЕСЕЦА МАІА ІВЪ КЪ ЛЕТО ЗРОГЪ [1665]. ВЕКНА
ТОРНОСКИ МИТРОПОЛИТА КУРЪ ГЕРАСИМЪ.

Din alte două însemnări nedatate reiese că *Tetraevangelul* acesta a mai fost legat de două ori:

р. 257^r: ДА СЕ ЗНАЕ СЮ КНИГЪ ГЛЕМИ ТЕТРОЕГЛІЕ КАКО СА ПОРШИИЛА ТА ІА ПОКЕЗА
МИРЧО І ЖЪЛО І ВЪЦА ЕГО СТАНЧО І КАЛО І МАТЕРИ ЕГО СТАНКЕ ДОБРО МИРЧО РЪСО
ЧЕРНО І БОГ ДА ГИ ПРОСТИ АМИНЪ КЪ ЦРСТВО НЕБЕСНОЕ.

р. 257^v: ДА СЕ ЗНАЕ СЮ КНИГЪ КАКЪ ВЪШЕ СА ПОРШИИЛА. [Cu altă mină]: ПОМЪКНИ
ГИ РАБЫ БЖІЮ НИКОЛА РАДО КРЕТО ГЕТО НОКИ ПЕНО СТОІАНЕ НВЕКО КРІСТО СТОІАНА
ІОВАНЪ НЕДА КЕРО ПЕКО ДОБРО НИДЪКАКО ГЕТО РАЧО ЦОНО СЛАВА ІОВАНА СТОНО НЕДА
ГОРАНЕ НЕКОЛА.

În afară de însemnările legate direct de soarta sa, *Tetraevangelul* slavonesc din 1572 ne oferă și altele, care conțin informații de domeniul istoriei. Astfel, pe f. 73^v, cineva relatează pentru urmași, în câteva rînduri foarte expresive, una din numeroasele tragedii ale istoriei Bulgariei sub stăpînirea turcească, cea trăită în 1623 în satul Măgliș:

ДА СЪ ЗНАЕ КОГН І ПОСЛАЛЪ ЦРЬ [deasupra:] МЕХМЕТЪ СЪЛНА СКАКА ТА І ДОШЛА
ОУ СЕЛО МАГЛИШ МЕСЦА ГЕНАКРІА ГІ ДНЪ ТА ЗЕХА ВЪ МАГЛИШ П И ГІ ІАНИЧЕРЧЕТА А

¹ Vezi fig. 8

склакъ рече на село де ки попок а село кокладиса попоке рекоха бежаха на манастиръ. Склакъ провади колъчине и на манастиръ за попоке а попоке тамъ не беѣа, нѣ токо монах и ерѣмонах герѣкасе и монах анастасе и монах богослов и монах стефанъ та калѣгере изенѣа и монахъ пленнѣхъ. Тако да знаете братіе послѣтъ коѣ доѣдете коги чѣете склакъ де їде а кѣе далече да бегате в сѣна склака вти цю съпроводине страх тна брата.

УХ УХ УКАНИИ ГРѢШНИИ КЪ ЛЕТО ХЗРА [1623] ПРИ МИТРОПОЛИТА ТРЪНОВСКИГО ГАКРИЛА. [Să se știe cînd a trimis împăratul Mehmet pe Slav cel Puternic¹, și a venit în satul Măgliș, luna ianuarie, 13 zile. Și au luat din Măgliș 93 de ienicerăși¹, (sic!). Iar Slav zise către sat: «unde vă sînt popii? «Iar satul a pîrit pe popi, ziseră: «au fugit la minăstire». Slav a trimise 8 poterași la minăstire după popi, dar popii nu erau acolo, ci numai monahul și eromonah Ghervasie, monahul Anastasie și monahul Bogoslov și monahul Ștefan. Și pe călugări i-au omorit iar pe monah l-au luat ostatec. Așa să știți, fraților, care veți veni după «noi» cînd veți auzi unde vine Slav, iar voi departe să fugiți de Slav cel Puternic, pentru căci că au băgat frica în oameni acești frați.

Oh, oh, amăriții păcătoși, în anul 7131 [1623] în timpul Mitropolitului Gavrilă al Tirnovului.]

Alte două însemnări, una pe p. 254^r (sub însemnarea lui Radu) și alta pe p. 256^v, se referă la evenimente din istoria Imperiului turcesc:

1. ДА СЕ ЗНАЕ КОГА Е ХОДНАКЪ ЦРЬ ТУРСКИ ДА БНѢ ОУРТАМА ЧАРЬ КЪ ЛѢТО ХЗРЕК [1684] КЪ ТШЬ КРКМЕ КШЕ КЪРЛО СОУША АМИНЬ. [Să se știe cînd a mers împăratul turc să bată pe împăratul Urtam, în anul 7192 [1684]; în vremea asta a fost tare secetă. Amin.]

2. ДА СЕ ЗНАЕ КОГДА СЕ ПРОМНИИ ЦРЬ ТУРСКЫ СОУТАНЪ МѢХМѢТЬ И СТАНА СОУТАНЪ СЮЛЮМАН КЪ ЛЕТО ХЗРЗ [1689] А В РОЖ ХВА ХАХИИ [1688] ТОГА БѢХМЕ НА ШЫ ЧРКЕНО. [Să se știe cînd s-a schimbat împăratul turc, sultanul Mehmet, și a devenit sultan Siuluman, în anul 7197 [1689], iar de la nașterea lui Hristos, 1688. Atunci eram în an bisect.]

Informații de domeniul istoriei se desprind și din însemnările lui Radu Grămăticul. La sfîrșitul amplei însemnări de pe pag. 253–254, el a ținut să menționeze că în anul realizării manuscrisului, 1572, în Imperiul turcesc era sultan Selim, iar în Țara Românească era domn Alexandru Voevod. Acest Alexandru, fiul lui Alexandru (cum se arată la începutul însemnării) este Alexandru al II-lea Mircea (14. VI. 1568–30. IV. 1574), despre care, în Epilogul la *Tetraevangelul* românesc din 1574, Radu Grămăticul spune:

«...аș fi dorit să alerg în Țara Românească, la Alexandru Vodă, dar mă temeam să nu mă prăpădescă...»²

Numele lui Alexandru Voevod mai apare și la începutul însemnării lui Radu, dar desigur, numai datorită uzanței de a se pune sub egida unui domn sau a unui mitropolit o asemenea carte bisericească. De altfel, în acest loc, Radu Grămăticul nu a făcut decât să copieze începutul Epilogului din *Tetraevangelul* slavonesc din 1512, schimbînd doar numele domnitorului³.

¹ N-am oprit asupra ipotezei că avem de a face cu un nume propriu. În acest sens poate fi menționată și informația verbală a prof. Damian P. Bogdan că în 1938 i-a fost prezentat la Academie un act de întărire dat de Matei Basarab lui Sclav și fiilor lui.

² Vezi B. P. Hasdeu, *op. cit.*, p. 54.

³ Vezi și BRV, I, p. 17.

Domnitorul către care se îndreptau gândurile lui Radu Grămăticul era Radu, fiul lui Mircea, menționat și el în însemnarea finală, și căruia de fapt îi închină această lucrare, așa cum reiese din rîndurile de pe p. 70^v.

Ms. 873 prezintă pentru noi o deosebită importanță. El este a doua lucrare cunoscută pînă acum a grămăticului Radu din Mănicești. Existența acestui manuscris confirmă cele menționate de autor cu privire la activitatea sa în perioada petrecută în Bulgaria.

Lucrările sale, dar mai ales amplele însemnări — cu pasaje copiate sau imitate¹, dar și cu numeroase date personale prezentate simplu și emoționant — ne conturează o figură interesantă a vieții noastre culturale din trecut. Prin viața și activitatea sa, Radu din Mănicești mai ilustrează o pagină a istoriei poporului nostru și a relațiilor lui cu cel bulgar.

¹ Astfel, de exemplu, apelul către cititor, pentru iertarea eventualelor greșeli, cit și explicarea cauzei lor (pasaj reluat și în Epilogul Tetraevangelului românesc) ne întîmpină și în alte însemnări de copisti, cum ar fi în *Tetraevangelul* slavonesc din 1537, început în Țara Românească și terminat la Muntele Athos, la cererea egumenului Misail de la minăstire Bistrița (nr. 744, p. 381, Biblioteca Academiei Republicii Socialiste România. De altfel, cu acest manuscris, foarte frumos executat, *Tetraevangelul* slavonesc din 1574 are comune și unele ornamente. Apropierea făcută nu vrea să demonstreze dependența acestor două manuscrise. Unele dintre aceste ornamente și inițiale, cum am văzut, ne duc încă la *Evangelierul* slavonesc (1512) sau *Liturghierul* slavonesc (1508) ale lui Macarie.